

УДК 94 (477) : [339.13.02:338.432] «1851/1920» (045)
DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2024.6.302>

*Вікторія Никитенко**

ЗЕМСЬКЕ КРЕДИТУВАННЯ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРОВИРОБНИКІВ ЯК ВАЖЛИВИЙ ЕЛЕМЕНТ ПІДТРИМКИ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА СЕРЕДНЬОЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ У ДР. ПОЛ. ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація: *Стаття присвячена дослідженню ролі та значення земського кредитування як важливого інструмента підтримки сільськогосподарських товаровиробників Середньої Наддніпряниці у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. З'ясовано особливості впровадження системи земського кредитування, її значення для сільськогосподарських товаровиробників, а також оцінено вплив цього явища на розвиток аграрного сектора у контексті загальноекономічних тенденцій другої половини ХІХ – початку ХХ ст.*

Ключові слова: *сільське господарство, Середня Наддніпряниціна, земство, сільськогосподарський кредит, земська каса, сільськогосподарський товаровиробник*

Вступ. Проблема фінансової підтримки сільського господарства, зокрема доступу до кредитних ресурсів для аграріїв, є однією з ключових у розвитку аграрного сектора в будь-який період історії. У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. система земського кредитування набула особливої актуальності, оскільки становлення ринкових відносин і зростання попиту на сільськогосподарську продукцію вимагали розвитку виробничих потужностей і модернізації технічного оснащення господарств. Проте для більшості сільськогосподарських товаровиробників ці процеси були недоступними через відсутність необхідних фінансових ресурсів. Успішне впровадження земського кредитування у Середній Наддніпряниці стало важливим інструментом підтримки та стимулювання сільськогосподарського виробника. Однак дослідження, присвячені виокремленій у статті науковій проблематиці, досі залишаються недостатньо структурованими та потребують більш детального аналізу ролі земського кредитування у розвитку українського сільського господарства в окреслений період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В новітню добу у вітчизняних дослідників з'явилася значна кількість праць, в центрі яких опинився український вимір організації сільськогосподарського кредиту у Російській імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Комплексністю та фундаментальністю відзначаються дослідження Д. Селіхова¹, О. Краснікової², В. Зайченка, В. Попова³, В. Міщенко, Г. Корогода⁴,

* *Никитенко Вікторія Вікторівна* – аспірантка Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини (Умань, Черкаська область, Україна); ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7895-0896>;
e-mail: viktoriaurcenko20@gmail.com

¹ *Селіхов Д.А.* Сільськогосподарський кредит на українських землях Російської імперії у 1861-1917 рр.: історико-правове дослідження. Дніпро, 2019. 296 с.

² *Краснікова О.М.* Фінанси і кредит у сільському господарстві Лівобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.): історико-економічне дослідження. Полтава, 2018. 232 с.

А. Пантелеймоненка⁵, А. Істоміної⁶, присвячені становленню земського сільськогосподарського кредиту, різним аспектам державного регулювання аграрного кредитування у Наддніпрянській Україні в др. пол. XIX – на поч. XX ст., регіональним особливостям еволюції кредитно-фінансової системи, становленню та розвитку аграрної кооперації в Україні, історіографічному аналізу й узагальненням попередніх наукових здобутків з питань кредитування сільського господарства у 1861-1917 рр. Попри наявність значної кількості наукових праць питання земського кредитування сільськогосподарських товаровиробників у Середній Наддніпрянщині в др. пол. XIX – на початку XX ст. ще не стало предметом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність даної наукової розвідки.

Метою статті є визначення ролі та значення земського кредитування як важливого інструмента підтримки сільськогосподарських товаровиробників Середньої Наддніпрянщини у другій половині XIX – на початку XX ст.

Виклад основного матеріалу. Діяльність земств Середньої Наддніпрянщини в др. пол. XIX – на поч. XX ст. у всіх її проявах спрямовувалася перш за все на покращення економічного благополуччя населення. Допомога сільським господарям була різноплановою та передбачала сприяння у придбанні землі, вдосконаленні інвентарю, втіленні докорінних сільськогосподарських трансформацій, підвищенні освітнього рівня господарів.

Практично відразу ж після завершення процесу формування губернських і повітових земств питання про організацію системи дрібного сільськогосподарського кредиту стало жваво обговорюватись на земських зборах низки українських губерній. Так, Полтавське губернське земство упродовж 1868-1869 рр. розробило два проекти майбутніх кредитних установ. Відкриття у 1866 р. Товариства взаємного поземельного кредиту та мережі акціонерних земельних банків у 1871-1872 рр. хоч дещо послабили, однак не спричинили втрату інтересу до створення системи земських кредитних установ.

На початку 1870-х рр. земства проявили живий інтерес до створення доступного кредиту для населення, намагаючись допомогти селянам у придбанні земель. Так, Єлисаветградське повітове зібрання у 1876 р. висловилося за створення особливого капіталу, який можна було б використовувати на позики для купівлі селянами землі. Херсонське губернське земство в 1879 р. асигнувало 13 000 руб. для видачі позик селянським общинам на придбання землі. Із цієї суми в 1880-1881 рр. були видані 12 630 руб. трьом общинам і двом окремим домогосподарям, які купили 1430 десятин землі. Сімферопольське земство видало у 1884 р. 5000 руб. на придбання землі для безземельних селян⁷.

³ Зайченко В.В., Попов В.М. Державне регулювання аграрного кредитування в Наддніпрянській Україні в XIX – на початку XX ст.: сучасний науковий дискурс. *Центральнотрадянський науковий вісник. Економічні науки*. 2021. Вип. 6 (39). С. 76–88.

⁴ Міщенко В.І., Корогод Г.І. Становлення і розвиток кредитно-фінансової системи на Сумщині (XIX – поч. XX ст.). Суми: Слобожанщина, 1999. 76 с.

⁵ Пантелеймоненко А.О. Аграрна кооперація в Україні. Полтава: РВЦ ПУСКУ, 2008. 347 с.

⁶ Істоміна А. Історіографічні студії з фінансової політики уряду Російської імперії в Україні у 1861-1917 рр. *Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету*. 2019. Вип. 43. С. 69–82; Істоміна А. Фінансова політика уряду Російської імперії в Україні (1861-1917 рр.): історіографія питання. Київ, ТОВ «Видавничий дім «АДЕФ-УКРАЇНА», 2023. 412 с.

⁷ Абрамов Я.В. Что сделало земство и что оно делает (обзор деятельности русского земства). Санкт-Петербург, 1889. С. 31.

Полтавське губернське земство «в пам'ять про імператора Олександра II» шляхом щорічних відрахувань по 10 тис. руб. створило особливий капітал, який призначався для допомоги у придбанні селянами землі. На 1888 р. цей капітал становив 66 тис. руб., а тому відрахування до нього були припинені, щоб не перевищити раніше визначеної норми – 100 тис. руб. У подальшому капітал повинен був збільшуватися лише за рахунок надходження відсотків. До 1886 р. ці кошти фактично не використовувалися, а в зазначеному році у Полтавській губернії продавався маєток поміщика Кохановського. Цей маєток побажали придбати малоземельні селяни с. Бесарабівка, для яких користування цією землею було єдиним спасінням від голодної смерті. Селяни звернулися за допомогою до місцевого відділення Селянського банку, але, не отримавши допомоги, звернулися до Полтавської губернської земської управи, яка за кошти «Імператорського капіталу» придбала маєток за 50 321 руб. Потім губернська земська управа перепродала його селянам с. Бесарабівка за посередництва Селянського банку. По закінченню всіх розрахункових операцій з'ясувалося, що куплена земля обійшлася селянам по 53 руб. 88 к. за десятину, тоді як інші селяни купували землю у тому ж повіті за посередництва Селянського банку за ціною від 66 до 100 руб. за десятину. Наступне земське зібрання схвально оцінило дії управи й уповноважило її триматися такого курсу і в подальшому⁸.

Харківське губернське земство теж «у пам'ять про імператора Олександра II» в 1881 р. постановило створити особливий капітал у 100 000 руб. для сприяння мобілізації селянами земельних площ, проте в зв'язку з відкриттям відділення Селянського банку це рішення було тимчасово призупинене і лише у 1887 р. знову було поставлене на порядок денний як визнаний проблемами буття факт⁹.

Оцінюючи роль земств у напрямку фінансування селян при купівлі ними земельних угідь, зазначимо, що, незважаючи на стрімке починання, обсяги капіталів, які виділялися, були недостатніми для задоволення всіх потреб малоземельних селян у коштах. Вирішення цього питання можливе було через створення земських кредитних установ.

У Київській і Полтавській губерніях земські кредитні установи розвивалися у різних формах. Основними з них були земські банки та каси взаємодопомоги. Земські банки зазвичай мали ширшу сферу діяльності, надаючи кредити як селянам, так і місцевим промисловцям і торговцям. Каси взаємодопомоги, навпаки, орієнтувалися переважно на надання невеликих кредитів дрібним сільськогосподарським виробникам. Однією з важливих особливостей роботи земських кредитних установ було те, що вони працювали на засадах взаємодопомоги та кооперації. Вони не лише надавали кредити, але й сприяли економічному вихованню селян, пропагували ідеї ощадності та раціонального використання ресурсів. Установи також займалися контролем за використанням наданих кредитів, що зменшувало ризики неповернення коштів і сприяло підвищенню ефективності їхньої діяльності.

Як бачимо, усвідомлення необхідності створення земських кредитних установ прийшло ще на початку 1870-х рр., однак протягом останньої третини XIX ст. діяльність земств здебільшого зводилася до співпраці з ощадно-позичковими товариствами. Питання народного кредиту взагалі, й ощадно-позичкових товариств зокрема, вважалося в одних

⁸ Ibid. С. 173-174.

⁹ Ibid. С. 174.

місцевостях приналежним до сфери діяльності губернського земства, а в інших – до справ повітового земства. В обох випадках конкретні заходи мали схожий характер: видача стартових позик новоствореним установам; друк та поширення зразкових статутів; залучення волосних правлінь і приватних осіб до заснування товариств; збирання свідчень про місцеве населення, яке збирається відкрити товариство.

Головним завданням земств було забезпечення новостворених товариств початковою позикою. Видаючи ці позики, багато земств вважали необхідним гарантувати повернення свого капіталу. Серед умов позики головне місце займали вимоги з боку губернських земств щодо надання земськими зібраннями гарантій у тих повітах, де засновувалось товариство та призначення ними поручителів. Крім того, земство приймало на себе витрати на початкове облаштування товариств.

Свідченням масштабної діяльності земств, спрямованої на підтримку ощадно-позичкових товариств, є той факт, що серед 503 товариств, які було відкрито в імперії протягом 1871-1875 рр., 268 товариств (53%) отримували позики саме від земських установ¹⁰. Наприклад, для стимулювання створення ощадно-позичкових товариств у Полтавській губернії земства надавали позики для формування їх грошових капіталів на суму до 10 000 руб., терміном до десяти років під 5% річних¹¹.

До заслуги земств слід віднести збирання відомостей про діючі на їх території ощадно-позичкові товариства, проведення з'їздів місцевого та регіонального значення з питань кредитування сільського господарства. Позитивне значення з'їздів є очевидним, адже саме вони забезпечували живий обмін думками та досвідом, сприяли виробленню єдиного напрямку дій. Характеризуючи успішність проведеної земствами роботи у фінансуванні ощадно-позичкових товариств, можна сказати, що за загальними імперськими показниками результати були не досить втішними. Багато ощадно-позичкових товариств, роздавши свої капітали, продовжували формальне існування, переписуючи щороку боргові дані. Якщо ж характеризувати діяльність ощадно-позичкових товариств в українських губерніях, то слід відмітити особливу їх життєздатність. Це, очевидно, пов'язано з тим, що переважна більшість сільських господарств була платоспроможними. Саме у лівобережних повітах Середньої Наддніпрянщини почалося укрупнення кредитних кооперативів і вихід їх на новий рівень – створення союзів установ дрібного кредиту.

Діяльність земств щодо підтримки ощадно-позичкових товариств не завжди виявлялась ефективною та приносила практичні результати. Крім видачі початкових позик товариствам, земства сприяли їх безпосередньому поширенню. Вони збирали відомості про бажаючих створити товариства. Вони всіма силами намагалися здешевити кредит для дрібних виробників. П. Соколовський, аналізуючи випадки зловживань, пов'язаних із неконтрольованим наданням земствами позик ощадно-позичковим товариствам у 1870-х – 1880-х рр., відзначав, що земства змушені були ухвалювати власні рішення, які вводили більш суворі правила й умови для надання кредитів цим товариствам. Це призвело до

¹⁰ Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудно-сберегательных товариществ. Санкт-Петербург, 1890. С. 199.

¹¹ Фареній І.А. Кооперативний рух у Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку XX століття. Черкаси: Відлуння-Плюс, 2008. С. 375.

посилення контролю над їхньою діяльністю, а також до більш ретельного ведення обліку та звітності з боку земств¹².

Аналізуючи причини невдач земств у створенні ощадно-позичкових товариств на Лівобережжі, Б. Веселовський констатував, що при заснуванні товариств земства скоріше керувалися добрими намірами та захопленням модою, ніж діями, усвідомлюючи умови, що були потрібні для розвитку товариств. Маючи на меті прийти на допомогу менш заможним елементам села, земства не усвідомлювали самі, в який спосіб це завдання може бути здійсненим. Коли ж виявлялося, що товариства йдуть на користь головним чином заможним елементам села, у земських колах наставало розчарування¹³.

Ще одним видом кредитних установ, яким земства надавали фінансову допомогу, були товариства взаємного кредиту. Таких установ було відкрито значно менше, ніж ощадно-позичкових. Участь земства в таких установах полягала у тому, що воно ставало членом товариства та вносило вклад у розмірі 10-15 тис. руб. У справі дрібного сільськогосподарського кредиту товариства взаємного кредиту виявилися менш ефективними, ніж ощадно-позичкові товариства, слугуючи, насамперед, інтересам купців і поміщиків і у винятково рідкісних випадках кредитуючи сільські общини.

Варто все ж зауважити, що попри вищезазначені труднощі та прорахунки, саме земства забезпечили значний стимул для створення системи установ дрібного кредиту. Саме вони зробили стартові вклади в ощадно-позичкові товариства. Розчарувавшись до кінця XIX ст. в ощадно-позичкових товариствах, земства все ж не відмовились від організації системи дрібного кредиту, створивши земські каси дрібного кредиту. Частина їх продовжувала кредитувати сільське населення у формі продажу в кредит різних товарів із земських складів, надавали кошти на купівлю землі, коней, будівельних матеріалів, практикували різні посередницькі операції.

Фінансували земства як приватних позичальників, так і дрібні кредитні установи. Спочатку обсяги діяльності земств були досить скромними, але з прийняттям закону від 7 червня 1904 р. діяльність їх дещо активізувалася. Згідно цього документу земським установам надавалось право видавати позики на придбання землеробського і ремісничого інвентарю на підставі умов, визначених статтею 12 «Положення про установи дрібного кредиту». Також на підставі закону від 7 червня 1904 р. «Про організацію установ дрібного кредиту» вже з 1907 р. стали виникати земські каси дрібного кредиту. Зразковий статут цих кредитних установ був затверджений 14 червня 1906 р. Основним завданням земських кас дрібного кредиту було постачання населенню коштів для ведення та поліпшення умов сільськогосподарського виробництва. Земські каси допомагали сільським господарям об'єднуватися у кооперативи.

Щодо першості виникнення земських кас, то вона належить українським губерніям. Адже перша земська каса була відкрита Хотинським повітовим земством Бессарабської губернії 1 січня 1907 р. Друга земська каса у Російській імперії була відкрита Суразьким земством у Чернігівській губернії в лютому 1907 р. У 1907 р. в Україні відкрилися ще земські каси – Катеринославська (у березні), Лубенська на Полтавщині й Охтирська на

¹² Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудно-сберегательных товариществ. Санкт-Петербург, 1890. С. 247-251.

¹³ Веселовский Б. История земства: в 4 т. Санкт-Петербург, 1909. Т. 2. С. 42.

Харківщині (обидві у вересні). Українські земські каси, створені у 1907 р., з-поміж загальної кількості останніх по імперії вирізнялись своєю ефективною діяльністю. У подальшому спостерігається стрімке зростання кількості земських кас по всій імперії і в Україні зокрема. На 1 січня 1915 р. кількість земських кас зросла до 232 одиниць¹⁴.

Розглянемо основні напрями діяльності земських кас, а саме: кредитування приватних осіб, позички в основні капітали установ дрібного кредиту, позички в оборотні кошти установ дрібного кредиту. В Україні приватних осіб кредитувало 28 земських кас. Це становило 43% від загальної кількості українських земських кас. Позички в основний капітал установ дрібного кредиту в Україні із 65 земських кас проводили 19 земкас. За даними на 1 січня 1915 р. на балансі земських кас України рахувалося у позичках в оборотні кошти установам дрібного кредиту 16 477 тис. руб.¹⁵ Слід зауважити, що правління товариств, з'їзди представників кредитної кооперації неодноразово засуджували кредитування земськими касами приватних осіб, оскільки це представляло конкуренцію установам дрібного кредиту.

На 1 січня 1915 р. 40 земських кас України (61% від загального числа в Україні) протермінували 7 878 тис. руб., що складало 39% від загальної суми протермінованих платежів по Російській імперії. У середньому на одну земську касу України припадало 197 прострочених позичок, по 98 руб. кожна. Що стосується розміщення кас, то поширювались вони нерівномірно. Найбільша кількість їх була у південних і південно-західних губерніях: Чернігівська – 11 кас, Катеринославська і Харківська – по 10, Бессарабська – 8¹⁶. Саме ці установи і були найбільш могутніми у фінансовому відношенні. Вони успішно конкурували з місцевими банківськими установами та спілками взаємного кредиту.

Земські каси прагнули розширити фінансування їх Державним банком, але той, вважаючи, що земське посередництво робить кредит дорожчим, зменшував фінансування. У серпні 1910 р. Харківська губернська каса в зверненні до всіх подібних установ Півдня пропонувала зівзвати обласний з'їзд, щоб виробити спільні засоби впливу на стриману позицію Державного банку. Всього ж у 10 південних і південно-західних губерніях до кінця 1914 р. нараховувалось 67 земських кас, тобто 34% загальної їх кількості, але вони нараховували 60% всіх балансових коштів кас і більше $\frac{2}{3}$ всіх приватних вкладів і позик¹⁷.

На земські каси покладалися досить великі надії у справі організації посередництва. Там, де були правильно організовані та функціонували земські склади, земські каси могли виступати посередниками між останніми та кооперативами. Там, де кредитні союзи були відсутні, каси могли б взяти на себе цю функцію. Правильна та міцна організація посередництва могла забезпечитись лише при наявності союзних організацій, що вирости на базі кооперативів, плюс свідомість і навички населення.

Напередодні 1917 р. надзвичайно посилилась діяльність земств у напрямку сприяння кооперації. Загалом по імперії на 1 січня 1917 р. нараховувалось 272 земські каси дрібного кредиту. Вони виконували приблизно ті ж самі функції, що й кооперативні союзи. На

¹⁴ Соколовский П.А. Деятельность земства по устройству ссудно-сберегательных товариществ. Санкт-Петербург, 1890. С. 231-233.

¹⁵ Кауфман А. Аграрный вопрос в России. Курс пед. у-та. Москва, 1918. С. 60.

¹⁶ Ibid. С. 61.

¹⁷ Ibid. С. 62.

1 жовтня 1917 р. нараховувалося вже 281 каса дрібного кредиту. Зі зміцненням кооперації земство повинне було поступитися кооперативним організаціям, проте у досліджуваній нами період такої цілковитої заміни не відбулося і роботи по кредитуванню дрібних виробників вистачало й у земських кас, і в кредитних кооперативів.

Ще одним напрямом земського кредитування було сприяння у покращенні матеріально-технічної бази. Такі заходи повинні були підвищити загальний рівень селянських господарств шляхом втілення у виробництво нових на той час технологій і поліпшення насінневої та племінної бази. Прогресивні земства купували за свої кошти племінну худобу, фінансували злучні пункти, надавали послуги страхування для домашньої худоби від епізоотій. Земства самі виписували для селян інвентар і сільськогосподарські машини. Оптові земські замовлення мали свої беззаперечні переваги: по-перше, товар був дешевший, а, по-друге, гарантувалася якість закупленої партії. Найбільш поширеними було сприяння земств у галузі рільництва.

Висновки. Усе вищесказане дає підстави стверджувати, що повітові та губернські земства Наддніпрянської України відразу ж після утворення взяли досить активну участь у прямому або побічному фінансуванні сільськогосподарського виробництва. Одночасно земства намагалися створити свій банк, який би дав ширші можливості для кредитування сільських товаровиробників. Не домігшись від уряду відповідного дозволу, земства шукали та знаходили інші, доволі ефективні шляхи кредитування села. Земства відіграли важливу роль у розвитку системи дрібного кредиту в Середній Наддніпрянщині, сприяючи створенню ощадно-позичкових товариств, а пізніше – земських кас дрібного кредиту, продовжували підтримувати сільське населення, надаючи позики на купівлю землі, товарів і будівельних матеріалів.

Viktoriiia Nykytenko

**Land lending of agricultural producers
as an important element of supporting agricultural economy of the Dnieper Region
in the second half of the 19th – early 20th century**

Abstract: The article is devoted to the study of the role and significance of land lending as an important tool for supporting agricultural producers of the Middle Dnieper region in the second half of the 19th – early 20th century. The features of the implementation of the land lending system, its significance for agricultural producers, and the impact of this phenomenon on the development of the agricultural sector in the context of general economic trends of the second half of the 19th – early 20th century are clarified, as well as the impact of this phenomenon on the development of the agricultural sector in the context of general economic trends of the second half of the 19th – early 20th century is assessed. The mechanisms of functioning of the zemstvo lending system, its organisational and legal foundations, and the impact on the development of agricultural production and financial stability of peasant farms in the region are analyzed. Attention is paid to the organisational and legal principles of the functioning of land lending institutions, analysis of the mechanisms for providing loans, their

structure, volumes, and role in stimulating agricultural production. The forms of land credit institutions are determined, the main of which were land banks and mutual aid funds. Attention is emphasized that one of the important features of the work of land credit institutions was that they worked on the principles of mutual aid and cooperation. The main directions of land lending are identified, among which, in particular, was assistance in improving the material and technical base of agricultural producers. The key directions of land activity in supporting savings and loan societies are characterized. It is proved that lending played an important role in the development of the small credit system in the Dnieper region in the second half of the 19th – early 20th centuries.

Keywords: agriculture, Dnieper region, land, agricultural credit, land lending, agricultural producer